

УКРАЇНСЬКИЙ НДІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА СУДОВОЇ ПСИХІАТРІЇ

На правах рукопису

ЯНОВСЬКИЙ Сергій Степанович

ВНЕСОК В РОЗВИТОК ПСИХІАТРІЇ ЗАСНОВНИКА ПСИХІАТРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН П.О.БУТКІВСЬКОГО

14.01.16 — психіатрія

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на звання вченого ступеня кандидата медичних
наук**

Київ - 1996

616.89

№. 36.152

Дисертація є рукописом

**Робота виконана в Кримському
ім. С.І.Георгієвського**

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00757076 (W)

Науковий керівник:

доктор медичних наук, професор Двірський А.О.

Офіційні опоненти

доктор медичних наук, професор Напреєнко О.К.

доктор медичних наук, професор Голубков О.З.

Провідна установа

Український НДІ клінічної та експериментальної психіатрії та неврології

Захист дисертації відбудеться «16 травня 1996 р.
о 11 годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д.01.10.01
Українського НДІ соціальної та судової психіатрії
(254080, Київ, вул. Фрунзе, 103).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці соціальної та судової психіатрії (254080, Київ, вул. Фрунзе, 103).

Автореферат розісланий «6» листопада 1996 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
к.м.н.

І.А. Марценковський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми

Історичний метод є важливою частиною досліджень в психіатрії. При розв'язанні різних клінічних аспектів психіатрії цей метод нерідко стоїть в одному ряду з клінічним, біохімічним, психологічним і експериментальним методами дослідження. Психіатрія, як наукова дисципліна, має свою історію, знання котрої необхідне не лише для її глибокого пізнання, але й для оцінки теперішнього рівня психіатрії і передбачення її розвитку в майбутньому (П.І.Ковалевський, 1890; І.А.Сікорський, 1910; В.П.Осіпов, 1923; П.Б.Ганнушкін, 1929; Ю.В.Каннабіх, 1929; Н.М.Зелінский, 1946; Т.І.Юдін, 1951; Д.Д.Федотов, 1957; G.Gant, 1963; А.А.Рохлін, 1967; А.М.Шерешевський, 1983; І.І.Кутько, 1994).

Недостатність досліджень ранніх етапів розвитку психіатрії Росії стало приводом для непереконливих тверджень стосовно самотутніх, оригінальних шляхів її формування. Стверджувалось, що вона нічого не внесла в світову психіатрію за весь ХІХ вік (П.Я.Розенбах, 1911; В.А.Гіляровський, 1940; G.Zilboorg, 1943).

Протягом тривалого часу численні автори стверджували, що засновником психіатрії Росії є не П.О.Бутківський (1834), а І.М.Балінський (1859), котрий після захисту в 1855 році докторської дисертації з терапії протягом року читав курс дитячих хвороб, а з 1857 року на новоствореній кафедрі психіатрії почав викладати психіатрію. Через два роки він опублікував конспект своїх лекцій. І.М.Балінський (1859), окрім «Лекцій по психіатрії» не залишив наукових праць, стверджуючи, що «после нас лучше напишут». Однак багато дослідників позитивно оцінюють його наукову діяльність, котра істотно вплинула на подальший розвиток психіатрії (Р. Крафт—Ебінг, 1897; В.П.Осіпов, 1923; Ю.В.Каннабіх, 1929; Т.Н.Юдін, 1951; Н.Н.Тимофєєв, 1958, 1977; А.А.Рохлін, 1967).

Разом з тим перший університетський викладач психіатрії, харківський професор П.О.Бутківський протягом тривалого часу зазнавав безпідставної критики, «змові мовчання». Його

«Душевные болезни» (1834) не аналізувались і перші критики посилались на докори, зроблені П.П.Маліновським (1847) стосовно відсутності в нього психіатричного досвіду і складності клінічної систематики (Ю.В.Каннабіх, 1929; Т.І.Юдін, 1951; Н.Н.Тімофєєв, 1958, 1977). Досить зазначити, що Ю.В.Каннабіх (1929) в монографії «История психиатрии» аналізу посібника П.О.Бутківського (1834) присвятив неповних шість рядків.

Окремі психіатри лише через 112 років відзначили пріоритет П.О.Бутківського, як першого університетського викладача (Н.М.Зелінський, 1946; М.О.Гурєвіч, 1949; І.Ф.Случєвській, 1957; Д.Д.Фєдотов, 1957; А.І.Сєлєцкій, 1958). В поодиноких працях відзначався його внесок в клінічну психіатрію (І.Ф.Случєвській, 1957; Д.Д.Фєдотов, 1976; А.Б.Дубнівській, 1977).

Російські психіатри детально досліджували і з повагою ставляться до представників російської психіатрії першої половини ХІХ віку: П.І.Якобія, П.П.Маліновського, Т.С.Іллїнського, І.Є.Дядьковського, А.У.Фрезе, А.Н.Пушкарьова, (С.В.Курашов, 1939; А.О.Едельштейн, 1940—1949; М.А.Халецькій, 1951; О.В.Кербіков, 1951; Д.Д.Фєдотов, 1952-1954; В.М.Баншїков, 1953; О.В.Кербіков і інш., 1954; І.І.Шигальов, 1993). В той же час в «Історії Української медицини більше проблем, ніж досягнень» (Л.А.Піріг, 1995). Слід зазначити, що це стосується і історії української психіатрії.

Мета і завдання дослідження

В зв'язку з викладеним і ґрунтуючись на історіографічному методі дослідження, основною метою роботи стало ретельне, об'єктивне дослідження внеску в розвиток психіатрії першого професора, першого викладача університетської психіатрії, автора першого посібника з психіатрії «Душевные болезни, изложенные сообразно нынешнего учения психиатрии в общем и частном, теоретическом и практическом содержании» (1834) П.О.Бутківського шляхом співставлення з наступними за ним психіатрами Росії і інших країн. Проаналізувати причини неза-

служеної критики і «змови мовчання» його успіхів. В рамках вказаної мети поставлені наступні завдання.

1. Показати пріоритет харківського професора П.О.Бутківського як засновника психіатрії слов'янських країн, першого університетського викладача і автора першого посібника з психіатрії.
2. Оцінити філософські, фізіологічні, психіатричні і гуманістичні погляди, світогляд П.О.Бутківського і причини їх критики.
3. Визначити внесок П.О.Бутківського в загальне вчення про психічні хвороби і його пріоритет, як засновника нозологічного напрямку.
4. Дослідити окрему психіатрію з посібнику П.О.Бутківського і оцінити його пріоритет в описанні окремих психічних хвороб.
5. Вивчити його внесок в розвиток судової психіатрії.

Наукова новизна дослідження

Полягає в тому, що внаслідок ретельного аналізу «Душевних хвороб» П.О.Бутківського (1934) і його біографічних даних встановлений пріоритет П.О.Бутківського як автора першого посібника з психіатрії, першого професора психіатрії і першого університетського викладача психіатрії, котрий читав душевні хвороби в харківському університеті з 1834 по 1844 рр. Він один з перших запровадив термін «психіатрія», запропонований Рейлем (1803). При написанні посібника керувався матеріалістичним світоглядом, котрий доводилось приховувати пануючим на той час релігійним світоглядом. П.О.Бутківський проповідував гуманне ставлення до душевно хворих, «несчастным страдальцям».

П.О.Бутківський (1834) на 13 років раніше W.Griesinger (1847) вказав, що при душевних хворобах «поражається орган умственной сферы мозги», дав чітке визначення душевного здоров'я і хвороби, а також відмінності маячіння при психозах від короткочасних маячних розладів при білій гарячці і інтоксикаційних наркотичних психозах. Він на 29 років раніше за L.Kahlbaum (1863) запропонував нозологічні критерії

виділення психозів і створив власну класифікацію душевних хвороб, в котрій виділив поєднані психози.

Вперше показаний пріоритет П.О.Бутківського в описанні онейроїдного стану, а також феноменів філософічної інтоксикації (Th.Ziehen, 1924) і редуції енергетичного потенціалу (K.Congrad, 1958). Ним також описаний симптом, коли хворі кажуть про себе в третій особі, що пов'язується з ім'ям E.Vleuler (1920). В числі перших авторів ним описана проста параноїдна і кататонічна з онейроїдними включеннями шизофренія, парафренія і інволюційні психози. Автором посібника відзначена роля темпераменту і соматотипу як чинників, що впливають на клінічні прояви психозів.

П.О.Бутківський (1834) одним з перших заклав підвалини судової психіатрії, вказавши на методи виявлення симуляції, котрі не витратили свого значення і донині.

Практичне значення роботи

Визначається тим, що досліджені наукові витоки психіатрії слов'янських країн і показано, що біля їх початку стояв професор Харківського університету П.О.Бутківський. Його науковий внесок в психіатрію буде сприяти формуванню клінічного і терапевтичного мислення. Знання минулого і теперішнього розвитку психіатрії допоможе передбачити її майбутнє. Матеріали дисертації включені у викладання психіатрії в Кримському, Луганському, Одеському, Харківському і Московському медичних інститутах і кафедрах психіатрії удосконалення лікарів Кримського і Київського інститутів.

Особистий внесок автора в дослідження

Автор самостійно дослідив творчий спадок П.О.Бутківського, відстояв його пріоритет в різних сферах психіатрії, ним оброблені отримані результати, сформульовані висновки і положення дисертації.

На захист виносяться наступні наукові положення

1. Засновником психіатрії слов'янських країн, автором першого посібника з психіатрії, першим професором психіатрії і університетським викладачем цього предмету є П.О.Бутківський.
2. П.О.Бутківський обстоював природничо-наукові, матеріалістичні погляди в психіатрії і був засновником психолого-фізіологічного психосоматичного напрямку в психіатрії.
3. Бутківський є засновником нозологічного напрямку в психіатрії і йому належить пріоритет у виділення онейроїдного стану і таких психопатологічних феноменів як редукція енергетичного потенціалу, філософської інтоксикації і позначення себе в третій особі.
4. Вперше в психіатрії ним описані психопатії, проста параноїдна і депресивно-параноїдна з онейроїдними включеннями форми шизофренії, парафренія, а також інволюційні психози.
5. Внесок П.О.Бутківського в розвиток судової психіатрії.

Апробація роботи

Основні результати і положення дослідження були репрезентовані і обговорювались в доповідях на:

1. Міжнародній конференції «Судова і соціальна психіатрія 90-х років» (Київ, 1994);
2. Міжнародній конференції «Біологія в політиці» (Сімферополь, 1994);
3. Обласній науково-практичній конференції «На межі норми і патології» (Харків, 1994);
4. Республіканській науково-практичній конференції, присвяченій 20-річчю центру відновлення здоров'я — Кримській психіатричній лікарні №5 (Сімферополь, 1994);
5. Національному конгресі анатомів, гістологів, ембріологів і топографоанатомів України (Івано-Франківськ, 8-10 вересня 1994);
6. Міжнародній конференції «Діагностика і лікування психічних захворювань в Україні» (Львів, жовтень 1995);

7. Конференції «Історія української медицини» (Київ, 29 квітня 1995);
8. Міжнародному симпозиумі «Християнство, гуманізм, здоров'я» (Сімферополь, 1995);
9. Міжнародній конференції «Людина і християнський світогляд» (Сімферополь, 4—5 жовтня 1996 р.)

Публікації результатів дослідження

Матеріали дисертації опубліковані в 8 наукових працях. Список публікацій репрезентований в кінці автореферату.

Об'єм та структура роботи

Дисертація викладена на 156 сторінках машинописного тексту і складається з вступу, 5 розділів, підсумку, висновків, переліку використаної літератури, перелік літератури, включає 220 джерел, серед яких 192 українсько-російських джерела, малюнок — 1.

ЗМІСТ РОБОТИ

Матеріали та методи дослідження

Головним джерелом дослідження було перше керівництво з психіатрії слов'янських країн харківського професора П.О.Бутківського (1834) «Душевные болезни, изложенные сообразно началам нынешнего учения психиатрии в общем и частном, теоретическом и практическом содержании», яке є в теперішній час бібліографічною рідкістю. Крім того, ретельно вивчались численні публікації, спрямовані на його забуття. Головними методами дослідження були історіографічний та клінічний.

Життя та наукова діяльність першого університетського викладача психіатрії П.О.Бутківського

Петро Олександрович Бутківський (1801—1844) народився в родині священника. Після навчання в Греко-латинській колегії в Харкові вступив до С.-Петербурзької медико-хірургічної академії, котру закінчив в 1823 році. Наступні 9 років служив військовим лікарем в різних шпиталях та військових частинах російської армії, що перебували у Фінляндії. У вільній від службових обов'язків час він проводив широку практику серед цивільного населення не лише з лікування соматичних, але й душевних хвороб. В ці роки він виявив глибокий інтерес до вивчення творів російських та іноземних лікарів-психіатрів. Цьому сприяло знання латинської, французької, німецької та шведської мов.

У лютому 1830 року штабс-лікар Петро Бутківський звертається в конференцію медико-хірургічної академії в С.-Петербурзі з проханням дозволити для отримання ступеня доктора медицини замість іспитів з усіх предметів захистити публічно свої міркування про душевні хвороби. Це прохання було задоволено і в цьому ж 1830 році він презентував написану працю, котра отримала високу оцінку. Однак з незрозумілих причин лише через два роки цей рукопис розглянутий і схвалений на конференції. 24 грудня 1832 року йому присуджений ступінь доктора медицини, котрий був визнаний Гельсінгфорським університетом.

П.О.Бутківський (1834) не задовольняв стан розмежування душевних хвороб напочатку ХІХ сторіччя, коли «все форми этих болезней описывались под названием меланхолии и бешенства» (т.І, с.І). Розвиток психіатрії затримувався тим, що протягом декількох століть «психопатология преподавалась по догмам метафизики» (т.І, с.ІІ). Практичний досвід та широкі теоретичні пізнання в галузі психіатрії дали можливість П.О.Бутківському розпочати написання посібника. Про це він скромно писав: «Имея случай познакомиться со всеми психиатрическими сочинениями... и находя явный недостаток в надлежащем руководстве счел нужным написать «Душевные болезни».

В січні 1833 року П.О.Бутківським був презентований до друку рукопис, а в середині 1834 року вийшли в світ «Душевные болезни, изложенные сообразно началам нынешнего учения психиатрии в общем и частном, теоретическом и практическом содержании». Це був перший посібник з психіатрії в Росії. П.О.Бутківський (1834) одним з перших в світовій психіатрії запровадив до назви посібника термін «психіатрія», запропонований в 1803 році Рейлем, і широко користувався ним на його сторінках. 15 листопада 1934 року він був затверджений ординарним професором Харківського університету по кафедрі хірургії і душевних хвороб.

Через три роки, в 1937 році він перейшов на кафедру окремої патології і терапії, але продовжував читати душевні хвороби протягом усіх 10 років роботи в Харківському університеті. В період викладення психіатрії П.О.Бутківським в університеті у Харкові функціонувала одна з перших психічних лікарень Росії, котра була відкрита в 1796 році і мала назву Сабурової дачі. Не виявлено даних про наукові та практичні зв'язки П.О.Бутківського з цією лікарнею, що зумовлено відсутністю там лікарів, але він відвідував цю лікарню, оскільки там використовувались методи лікування, рекомендовані ним. Відомо, що він переробляв та готував до друку другим виданням «Душевные болезни». Помер П.О.Бутківський 21 листопада 1944 року від крововиливу в мозок у віці 43 років.

«Душевные болезни» П.О.Бутківського (1834) складаються з двох книг, названих П.О.Бутківським частинами, загальний обсяг яких складає 318 сторінок. Перша частина посібника складається з 11 сторінок передмови, короткої історичної довідки, викладеної на 38 сторінках, в якій наведені численні джерела з короткою характеристикою, починаючи з переказів древніх народів і закінчуючи 1830 роком. Ці літературні дані стали бібліографічним довідником для перших психіатрів слов'янських країн. Решта 122 сторінки першої частини присвячені загальній психіатрії, а 147 сторінок другої частини - окремій психіатрії.

Посібник П.О.Бутківського вийшов у період, коли за пропозицією міністра освіти Уварова, Микола I провадив в галузі освіти політику нової освіти, основу якої склали

«православие, самодержавие и народность». За вільнодумство виганялись з університетів найбільш талановиті професори. Професори в зв'язку з цим просто боялись братися за викладання психіатрії (Т.І.Юдін, 1951).

В «Душевных болезнях» П.О.Бутківський (1834) відстоював матеріалістичні погляди, першим запропонував фізіологічний напрямок в психіатрію і вказав на необхідність викладання психології не за догмами метафізики. Прогресивні погляди П.О.Бутківського в психіатрії після виходу його посібника зазнавали жорстокої критики (К.І.Грум, 1834, 1835; О.І.Сенковській, 1834; П.П.Маліновській, 1847). В подальшому його критикували за релігійно-містичні погляди (Ю.В.Каннабіх, 1929; Т.І.Юдін, 1951). Протягом багатьох десятирічь замовчувався той факт, що він є автором першого посібника з психіатрії, першим професором психіатрії і університетським викладачем душевних хвороб.

Філософічні, психологічні і фізіологічні погляди П.О.Бутківського

Період 30—40 років в Росії відзначався активним запровадженням в університетську науку релігійно-містичного напрямку.

П.О.Бутківський виявив велику громадську мужність, наукову принциповість і сміливість, викладаючи прогресивні для того часу матеріалістичні погляди в перших трьох розділах першої частини «Душевных болезней». «Природа, находящаяся в беспрестанном движении, представляет неизмеримое пространство жизненности, никогда не останавливающейся и сопровождаемой всегдашним изменением вещей. Она обнаруживается... орудием, организмом... Все от малейшего до величайшего существа, состоит во взаимном действии и зависимости» (ст.І, с.1) - підкреслював автор.

П.О.Бутківський вживає як однорідні поняття «душа», «психічна діяльність» і «сила». «Душа представляет идеальное единство всех действий телесного организма. ...Душа в высшей своей деятельности телу не подчиняется, хотя она таковой деятельности без соединения с телом постигнуть не может» (т.І,

с.24). Залежність душі від тіла автор також підтверджує на прикладі душевної хвороби. «Если душа человеческая представляет Божественное явление в человеке, то она должна быть неизменна, ...не должна подвергаться никакой болезни, поскольку болезнью может быть одержимо то, что смертно. ...Органы же души ...суть нервы, мозг» (т.І, с.26). Ці матеріалістичні погляди П.О.Бутківського вступали в протиріччя з офіційною наукою тієї епохи.

Початковим етапом пізнання зовнішнього світу і основою психічної діяльності є відчуття. Автор детально описує діяльність аферентних і еферентних функцій нервової системи. ... «Все впечатления природы первоначально действуют на внешние чувства, потом переносятся через нервы к общему чувствулицу, производят там чувствования и умопредставления, а все распоряжения воли происходят от мозга, переносятся через нервы к мышечной системе, а потом действуют на природу через соответствующие органы. Посему мозг есть центр нервной системы, воспринимающей орган всех чувствований и источник произвольного движения (т.І, с.13).

Взаємозв'язок відчуття і розуміння представлений так: «Все, что ощущено чувствами, приводится в какой либо вид или образ, соответствующий понятием» (т.І, с.10). З допомогою розуму або роздумів «испытывается все ощущаемое чувствами и приведенное в некоторый образ. Способность эта сопровождается памятью, с помощью которой сохраняется в душе предшествующие чувствования и помышления» (т.І, с.10). Найвищою здатністю душі, за твердженням П.О.Бутківського, є розум, при допомозі якого «отыскиваем и узнаем внутреннее свойство вещей, непостигаемое чувствами».

П.О.Бутківський (1834) підкреслює тісний взаємозв'язок між тілом, мозком і психічними процесами: «Ближайший член, посредством которого душа действует на тело ... есть мозг и соединенная с ним нервная система» (т.І, с.13). При цьому ним описується діяльність не лише екстерорецепторів, але і інтерорецепторів. «Вся нервная система одарена также *обцим или темным чувством* (виділено П.О.Бутківським), по коєму відчуває вона без явственного впечатления предмета, как собственное свое состояние, так и действие тела и каждого органа.

Чувству сему способствуют весьма много нервные узлы, отделяющие органы одни от других, так что действия каждого из них мы можем явственно ощущать, когда темное чувство вышается» (т. I, с. 18, 19).

При змінах в серці, порожнинних органах виявляються емоційні порушення. «Болезни сердца сопровождаются угрюмостью, тоскою, робостью, унылостью, даже до пренебрежения жизнью». У хворих на туберкульоз легень у важких випадках він одним із перших помітив наявність ейфорії і оптимізму, коли «упадок телесных сил явно предвещает смерть, почти до последней минуты не теряют надежды на выздоровление и душевной бодрости». Надалі, до феномену темного почуття неодноразово приверталась увага І.М.Сеченова (1863—1878), котрий не посилався на посібник П.О.Бутківського (1834).

Отже, П.О.Бутківський був прихильником прогресивних природно-наукових поглядів, запровадив психологіко-фізіологічний напрямок в психіатрії, описав феномен «темного чувства», вперше вказав, що мозок є органом психічної діяльності.

Загальні психопатологічні погляди П.О.Бутківського в «Душевних болезнях»

На ранніх етапах розвитку психіатрії важливе значення мало описання психопатологічних термінів. П.О.Бутківський (1834) на 11 років раніше за W.Griesinger (1845) вказав, що «мозг составляет главный орган всех умственных способностей и действий, а при душевной болезни поражается преимущественно орган умственной сферы мозга» (т. I, с. 15). Він дав чітке визначення душевного здоров'я. Душевним здоров'ям П.О.Бутківський називає ту гармонію душевних явищ або той стан душевного життя в якому людина вільно володіє «всеми отправлениями и действиями души» (т. I, с. 25). З цього визначення душевного здоров'я виводиться поняття душевної хвороби, «Болезнь душевная есть то состояние, при котором теряется ... владычество над всеми или над некоторыми только отправлениями психической жизни. При всяком душевном страдании внутренне расстроились ... ум, воображение, память, си-

ла чувствования и вожделения,поражається гармонія духовної життя» (т. I, с. 25).

Автор наводить також диференційно-діагностичні критерії відмежування «помешательства» від алкогольного ділірію, алкогольного сп'яніння і «одурманиваючих средств». На його думку, «нельзя называть безумными, которые подвергаются бреду в горячках, безумствуют от вина, одуряющих средств, ... хотя они и лишаются на несколько часов употребления свободы и самосоведения» (т. I, с. 26). Осіб, що перебувають в цих психотичних станах, П.О.Бутківський (1834) радить називати «безумствующими». До хворих з «помешательством» він відносить лише тих, котрі зазнають тривалої «потере самоведения и свободного назначения и бред произведен нескоро переходящими влияниями» (т. I, с. 26).

П.О.Бутківський (1834) передбачив нозографічні принципи L.Kahlbaum (1863, 1874), визначивши критерії виділення окремих хвороб в психіатрії. В посібнику він виділив розділ «Нозология душевных болезней», в котрій підкреслював: «Душевные болезни также как и телесные, имеют свои предвестники, свое течение, свои переходы и исходы». Нерідко утворенню хвороби передують «господствующие идеи», котрі визначають «разные замысль». Крім того, до початку захворювання «часто также изменяются привычки, склонности, чувствования и страсти».

Розглядаючи перебіг (typus) «сумашествия», П.О.Бутківський вказує, що воно буває «либо непрерывное, (vesania continua), имеющее обыкновенно правильное течение и известное продолжение либо послабляющее (v. remittens), в продолжении которого отмечается явное уменьшение припадков; либо перемежающее (v. intermittens), которое ... возвращается с правильными или неправильными перемежками» (т. I, с. 64), однак про це до теперішнього часу не вказують в посібниках з психіатрії.

П.О.Бутківський (1834) першим вказав на існування поєднаних психозів, а також на взаємовідносини психозів із соматичними захворюваннями. «Помешательство» при «сопряжении с падучей болезнью» має несприятливий перебіг.

В подальшому на можливість поєднання «помешательства», а в подальшому шизофренії з епілепсією вказували І.М.Балінскій (1859), В.Грізінгер (1867), П.І.Ковалевській (1892), Р.Крафт—Ебінг (1897), Е.Креплін (1910), Е.Блейлер (1920), В.П.Осіпов (1923), О.Бумке (1926), В.Майєр—Гросс (1933). На підставі клініко-генетичних даних А.О.Двірським (1833—1996) запропонована концепція поєднаних ендоргенних психозів, в котрій показані різні варіанти поєднань шизофренії, маніакально-депресивного психозу і епілепсії. Лише в 10-й Міжнародній класифікації психічних та поведінкових розладів (1994) вперше виділені поєднані психози.

Сприятливий вплив соматичних захворювань на перебіг психозів вперше було відмічено П.О.Бутківським (1834). «Соматические сопряжения оказывают на психическое расстройство более или менее явственное слияние, ибо первое в таком случае либо на время прекращается, либо совершенно исчезает и больной совершенно выздоравливает» Одесский психиатр А.С.Розенблюм (1876) протягом 10 років спостерігав випадки одужання або значного покращення у хворих з різними психозами і прогресивним паралічом, котрі наставали після захворювання черевним тифом, малярією і зворотним тифом.

I.Wagner—Janregg запровадив лікування прогресивного паралічу малярією, за що у 1917 році отримав Нобелівську премію в галузі медицини.

Отже, П.О.Бутківському належить пріоритет в описанні критеріїв психічного здоров'я і психічної хвороби, а також відмінностей її від делерійних станів при алкоголізмі та наркоманії. Ним вперше описані нозологічні критерії в психіатрії, типи перебігу психозів, виділені поєднані психози, а також вказано на позитивний вплив соматичних та інфекційних захворювань на регрес галюцинаторно-параноїдної симптоматики.

Питання окремої психіатрії в «Душевних болезнях» П.О.Бутківського і його внесок у виділення окремих психічних захворювань

П.О.Бутківський (1834) першим в історії психіатрії звернув увагу до межової психіатрії. Ним описаний «*класс чудаков*», що є відповідником психопатії. В подальшому Е.Краєрелін (1915) в класифікації виділяв групу «чудаков». Пізніше це захворювання під назвою «моральное помешательство» описував І.Річард (1835), І.ЕсQUIROL (1838) позначав його як «инстинктивное помешательство», У.Трелат (1852) — «светлое помешательство».

Даючи характеристику цим хворим, П.О.Бутківський (1834) підкреслював: «Есть много людей, имеющих удивительную привычку отличатся странною походкою, жестами, разговором, особенными словами и вообще странным поведением в общении, так что их при первом взгляде можно почитать сумасшедшими, но по точнейшем же исследовании нельзя отнять от них здравого ума, а только причислить можно к классу чудаков» (т. I, с. 63). П.О.Бутківський (1834) вказав на необхідність їх ретельного обстеження, аби відмежувати від «помешательства». На відміну від «сумасшедших», в них інтелект, мислення не потерпають, «нельзя отнять от них здравого ума».

Автор підкреслював, що особливості цих людей, що характеризуються «странною походкою, жестами, разговором ... странным поведением в обществе». Ці прояви «стали их привычкою». В подальшому П.Б.Ганнушкін (1933) відзначав, що ці особливості у хворих психопатіями, стабільними і є важливим діагностичним критерієм при виявленні цієї межової групи хворих.

Відповідно з запропонованою систематикою психозів П.О.Бутківський виділив «бешенство», котре відповідає галюцинаторно-параноїдній шизофренії. В його клінічній картині виявляються специфічні розлади мислення за темпом та структурою, емоційно-вольові розлади, галюцинації та маячіння. Початкові хвороби передують афективні розлади, коли хворий стає сумним, або «очень раздражительным и сердитым». В інших випадках відзначаються гіпоманіакальні та маніакальні

стани. Вони «почитають себе щасливими, чрезмерно радуються; наконец бессонница, ...мыслительные способности и чувствования рассматриваются, и больной из очень веселого состояния переходит в весьма плачевное» (т. II, с. 2).

Початок захворювання може характеризуватись «глибоко-мысленными размышлениями», хворі «исчисляют законы природы, управляют государством, предлагают умом своим открыть отечеству новые источники счастья». У висловлюваннях і поведінці з'являється певний хаос. «Бред их распространяется на все предметы и понятия, ...переходя от умственной то к чувственной, то к желательной сфере расстроенных душевных способностей» (т. II, с. 2). П.О.Бутківський (1834) раніше, ніж В.Х.Кандінській (1890) розділив маячіння на мислительне та чуттєве.

П.О.Бутківський вказував, що в хворих на «бешенство» «чувствования, мысли и склонности обнаруживаются без связи и порядка», що відповідає поняттю інтрапсихічної атаксії, описаної в 1903 році E.Stransky. Описуючи «бешенство» П.О.Бутківський (1834) відзначав, що деякі хворі кажуть «о себе не иначе, как в третьем лице». На наявність цього феномену у хворих на шизофренію, обтяжену алкоголізмом, і в хворих з *delirium tremens* в подальшому вказував E.Bleuler (1920). При цьому слід зазначити, що П.О.Бутківський відзначав роль пияцтва як несприятливий чинник в прояві «бешенства».

Перебіг «бешенства» П.О.Бутківський (1834) розділяв на «непрерывный, послабляющий и перемежающийся» описуючи кожен з них. Разом з тим А.В.Снежневській (1955) і його школа протягом майже 30 років описуючи типи перебігу шизофренії поза її формами, при цьому жодного разу не відмічали пріоритет П.О.Бутківського (1834). Важливо також відзначити, що П.О.Бутківський (1834), описуючи передбачення перебігу «бешенства», виділив майже такі ж критерії, як в подальшому F.Mauz (1930). Автор так само вказував на можливість поєднання цього захворювання з епілепсією, що було підтверджено А.О.Двірським (1975—1995) при описанні несприятливого перебігу шизофренії при її поєднанні з епілепсією.

П.О.Бутківський відзначав, що «длительность бешенства короче других болезней. Предсказание самое благоприятное, ибо бешенство часто переходит в выздоровление» (т. II, с. 8). На підставі цих клінічних проявів «бешенства» можна прийти до висновку, що тут описана картина шизоафективного психозу. Багато авторів стверджують, що його виділення належить J.Kasanin (1933), і не згадує при цьому П.О.Бутківського (1834) (Р.А.Наджаров і інш., 1983; Ю.Л.Руллер і інш., Г.І.Каплан і інш., 1994).

Отже, П.О.Бутківський, викладаючи клініку «бешенства», вперше виділив параноїдну форму шизофренії і шизоафективний психоз. В клініці «бешенства» ним описана дисгармонія між думками і почуттям, котру E.Stransky (1903) позначив як інтрапсихічна атаксія, а також виділив феномен, коли хворі називають себе у третій особі.

В числі перших дослідників ним було виділено «помешательство ума» (*paranoia*), котра ділиться на «сумасбродство, сумудрие и дурачество». Ці захворювання віднесені до групи хвороб з «повышенной» діяльністю мозку. Хворий «представляет себя, по-видимому, здоровым в своих понятиях и суждениях, которые только относительно какого либо предмета бывают превратны». Основними характеристиками параноїї є «несвобода душевных сил с напряжением ума в превратностях понятий и суждений». Для цих хворих притаманна жвава виразна фізіогноміка обличчя, «пыльные глаза». Вони «своевольны, бодры, ревнивы, смелы, имеют большую подвижность, суетятся, шумят, ... легко переходят в гнев. Впечатления их живые, чувствования сильные и предприятия решительные». Відзначені розлади відповідають описанню сучасної параноїї (Е.Кгаерелін, 1923; Я.Я.Коган, 1941; М.О.Гуревич, 1949; Вл.Іванов, 1988; Г.І.Каплан і інш., 1994).

Залежно від предметів і напрямку розумової діяльності П.О.Бутківський (1834) розділяє «параноюю на сумасбродство, сумудрие и дурачество». «Сумасбродство» стосується «превратности ума» стосовно предметів і зовнішнього світу, так само як і власного організму. Стосовно описання цього захворювання П.О. Бутківським слід відзначити, що частину описаних картин слід віднести до параноїї відповідно до критеріїв

вище названих авторів. В інших же випадках описується в цих хворих схильність до аутизму, філософичної інтоксикації, що відповідає простій формі шизофренії.

Ознаками «суемудрия» є: «несвобода душевных сил с чрезмерным напряжением и превратностью суждений» (т. II, с. 58). Хворий «разгадывает тайны природы, постиг сущность всех вещей, ...уже пророк». Ці дві форми, ми вважаємо, відповідають сучасному поняттю параноїї.

«Для «дурачества» специфічні «возбуждение умственных сил с превратностью суждений» про самого себе, удаваним присвоєнням високого сану. Він характеризується веселістю, балакучістю, «ни один больной так не отличается своею одеждою, украшением, орденами, звездами» (т. II, с. 68). «Дурачество» слід трактувати як парафренію, котру виділяли Е. Краєпелін, (1923), В. П. Осіпов, (1931) і Я. М. Коган (1941).

«Глупость» автор відносить до «болезни с пониженной деятельностью». Хворі «Судят ложно и превратно, потому что внешне предметы оказывают на них впечатление очень слабое, ...ибо восприимчивость чувственных органов ослаблена, мозг не имеет силы воспринимать ...от чего чувствования слабы, темны и несовершенны» (т. II, с. 73). Зниження психічної активності визначалось як «обеднение психической импульсации» (W. Mayer—Gross, 1921), зниження психічної активності (J. Betrze, 1927), редуції енергетичного потенціалу (K. Conrad, 1958).

«Поскольку энергия умственных способностей стоит всегда в неразрывной связи с силой чувствования, то у глупого они, по сочувственному страданию, бывают либо превратны, либо совершенно ослаблены» (т. II, с. 75). Це свідчить за порушення єдності психічних функцій мислення та емоційної сфери. В подальшому цей стан позначався як дизноія (С. С. Корсаков, 1892), інтрапсихічна атаксія (E. Stransky, 1903). В хворих «глупостью» також є емоційна зглаженість, емоційна неадекватність, емоційна амбівалентність і амбітендентність. З врахуванням сучасних діагностичних критеріїв під виглядом «глупости» П. О. Бутківський (1834) описав просту форму шизофренії.

Під назвою «*исступления*» П.О.Бутківський (1834) описав сноподібний стан, котрий відповідає онейроїдному синдрому в перебізі періодичної шизофренії відповідно діагностичним критеріям В.Х.Кандінського (1890), О.В.Кербікова (1945), W.Mayer—Gross (1924) і С.Т.Стоянов (1968). Згідно описання П.О.Бутківського цьому онейроїдному розладові свідомості передують афективні порушення у вигляді субдепресивних та маніакальних розладів свідомості. «Истощенная натура требует покоя; сон по крайней мере восстанавливается; больной с меньшим отвращением ...принимает пищу. ...Послабление всякого внешнего напряжения; почти натуральный, редко томный и пристальный взгляд, впалые глаза, бледное истощенное лицо; вообще изнурение тела» (т.ІІ, с.86, 89).

На цьому тлі «сонное состояние его сменяется созерцаниями мира, живейшие чувствования возбуждают некоторые естественные действия, воспоминания получают иногда свою правильность и мгновенное изумление, как при скором пробуждении от сна, показывают возвращающийся рассудок, который, впрочем, в скором времени опять впадает в свой бред. Пока в следующий день, или после нескольких дней, не окажется такая же минута, или даже продолжительное озарение ума. Время заблужденного состояния сего как бы отдаленно бывает от жизни, и в счастливом случае выздоровления остается после одного только сбивчивое воспоминание главных моментов болезненного состояния, так, как бы после настоящего сновидения, которе явственным образом нельзя припомнить» (т.ІІ, с.86, 87).

П.О.Бутківський (1834) раніше за G.Esquirol (1838), V.Baillarger (1843) і W. Griesinger (1845), описав онейроїдні переживання.

О.В.Кербіков (1945), аналізуючи монографію «О псевдогаллюцинациях» В.Х.Кандінського (1890), звертає увагу на наступне: «Мышление больного, уже вышедшего из пределов нормальной логики, совершается в пластической образной форме, ...в острых формах или периодах сумасшествия больной уходит в мир фантазии... и оставляет реальную обстановку». Однак, як О.В.Кербіков (1949), так і А.В.Снежневскій (1952) не згадують, що аналогічні описання були зроблені

П.О.Бутківським (1834) на 56 років раніше за В.Х.Кандінського (1890). Після перенесеного сновидного стану П.О.Бутківський часто відзначав одужання, рідше — прояви маячіння, інколи перехід до депресії або до депресивно-параноїдного стану.

Описуючи «меланхолію или задумчивость» (*melancholia*) П.О.Бутківський до її специфічних особливостей відносив: «уныние и погружение в глубокое размышление». Увага сконцентрована на якесь втраті, скорботі, відчаї: «беспокойная, тоскливая, спешная подвижность тела или неподвижность и бесчувственность со вздохами плачем и воплями» (т.ІІ, с.96).

Аналізуючи різні причини цього захворювання, П.О.Бутківський (1834) підкреслює, що «женский пол подвергается меланхолии преимущественно в конце периода прекращения месячных, в климактерических годах». Стосовно ролі інших причин він відзначав, що це захворювання отримало назву з-за схильності до нього осіб меланхолічного темпераменту. Автор виділяє два варіанта меланхолії: меланхолія з маячінням або без маячіння.

Оцінюючи клінічні прояви меланхолії, Д.Д.Федотов (1975) вважає, що П.О.Бутківському (1834) належить пріоритет у описанні захворювань, котрі носять назву інволюційна меланхолія і інволюційний період параноїд.

Судово-психіатричні аспекти в посібнику «Душевные болезни» П.О.Бутківського

В зв'язку із зрислою потребою в першій десятиріччя 19 віку судової практики у вирішенні питань, пов'язаних із симуляцією психічних розладів, П.О.Бутківський (1834) в «Душевых болезнях» виділив розділ, присвячений «распознаванию сомнительной душевной болезни ... у подсудимых людей». При цьому підкреслював, що це питання є надзвичайно складним і нерідко призводить до труднощів найбільш досвідчених лікарів. Формула неосудності П.О.Бутківського презентована наступним чином: «человек, лишенный ума, не может владеть собою и пользоваться правильно свободным самоопределением» (т.І, с.25). З метою виявлення істинного психічного захворювання і відмежування

його від «притворного сумасшедствия» ним наводяться наступні правила:

1. «С подозрительными больными следует так обращаться, чтобы они не заметили ни малейшего следа питаемой к ним недоверчивости, между тем обращать тщательное внимание на их поступки» (т.І, с.61). В цьому велику допомогу може надати надійний медичний персонал, що повинен внести спостереження у відсутність лікаря, а також у вечірній та нічний час, що є особливо важливим при вирішенні питань, пов'язаних з удаваністю.
2. «В точности исследовать физиогномику, которую они с притворством чрезвычайно трудно выражать могут».
3. Наблюдать прилежно род сумасшедствия. Люди таковы большей частью притворствуют демономанию, падающую болезнь, соединенную с бешенством и паранойей. Они редко представляют свою роль постоянно ... и поэтому беспрестанно меняют ... свои уопределения» (т.І, с.61, 62).
4. «Замечать осторожно мнение их о своем здоровье и желании оставить больницу. Настоящие сумасшедшие уверяют всегда, что они здоровы и стараются всячески выписаться, между тем как притворные всемерно селятся показать себя больными». Они обнаруживают желания выйти из больницы только «при угрожающей жестокости мер лечения» (т.ІІ, с.62).

Запропоновані П.О.Бутківським (1834) методи для виявлення симуляції в осіб, що скоїли правопорушення, були актуальними для судових психіатрів як в минулому, так і нині. Це дає змогу вважати, що на початку 30-х років 19 віку П.О. Бутківським були закладені підвалини для формування судової психіатрії. Разом з тим про це протягом минулих 160 років не згадувалось ні в посібниках з судової психіатрії, ні в працях, присвячених її історії. В цих публікаціях звичайно підкреслюється, що витоки судової психіатрії відносяться до середини 19 сторіччя, коли проявилась активна судово-психіатрична діяльність І.М.Балінського (О.А.Чечет, 1911; Н.Н.Тимофєєв, 1958; 1977).

Отже, П.О.Бутківський першим запропонував чіткі критерії виявлення симуляції психічних захворювань і цим вказав на необхідність розвитку судової психіатрії.

Практичні рекомендації

1. Для справедливої та всебічної оцінки розвитку психіатрії слов'янських країн та світової психіатрії слід враховувати внесок в її розвиток харківського професора П.О.Бутківського.
2. З метою встановлення пріоритету української психіатрії необхідно перевидавати перше керівництво з психіатрії слов'янських країн П.О.Бутківського «Душевные болезни» (1834), котрі є бібліографічною рідкістю.
3. Необхідно використати внесок в розвиток психіатрії П.О.Бутківського при читанні лекцій студентам медичних інститутів та врачам психіатрам, що знаходяться на курсах підвищення кваліфікації
4. При наукових дослідженнях, які торкаються питань клініки та патоморфозу ендоргенних психозів необхідно враховувати вклад в їх вивчення, внесений П.О.Бутківським.

ВИСНОВКИ

1. Зіставлення наукової діяльності П.О.Бутківського, П.П.Маліновського і І.М.Балінського показало, що автор першого посібника «Душевные болезни, изложенные сообразно началам нынешнего учения психиатрии в общем и частном, теоретическом и практическом содержании» (1834) П.О.Бутківський є засновником психіатрії слов'янських країн. Університетська психіатрія Росії отримала свій початок не в Петербурзькій Військово-медичній академії в особі І.Б.Балінського, а в Харківському університеті, де її викладання провадилось першим професором психіатрії П.О.Бутківським з 1834 до 1844 р.
2. П.О.Бутківський (1834) дотримувався природно-наукового матеріалістичного світогляду, котрий йому доводилось приховувати загальноприйнятими в той час релігійними

- міркуваннями. В розвитку психіатрії він відводив значну роль психології, фізіології і хімії. Ним за 11 років раніше за В.Грізінгера (1845) вказано, що при душевних хворобах «поражається преимущественно орган умственной сферы — мозг», дано чіткі визначення психічного здоров'я, психічної хвороби і наведені відмінності маячіння при психічних хворобах від маячіння при білій гарячці і наркоманічних інтоксикаціях.
3. Внесок П.О.Бутківського в загальну психопатологію визначається тим, що ним запроваджені нозологічні принципи психічних хвороб раніше, ніж А.Кальбаумом (1863). Створена ним систематика психічних хвороб базувалась на фізіолого-психологічних і клінічних передумовах та клінічному досвіді. В ній вперше виділені типи перебігу в рамках окресленого захворювання і поєднані психози, котрі отримали визнання лише в МКХ — 10. Ним вперше під іншими назвами описані феномен філософської інтоксикації, інтрапсихічної атаксії, зниження енергетичного потенціалу, повідомлення про себе в третій особі, а також онейроїдний синдром.
  4. Бутківським закладені психолого-фізіологічний та психосоматичні напрямки в психіатрії. Ним вперше описаний феномен «темного почуття» і показаний не лише модифікуючий вплив різних соматичних захворювань на перебіг психозів, але й відзначено, що в деяких випадках при важких інфекційних хворобах редукується галюцинаторно-параноїдна симптоматика при психозах. Значно пізніше цей факт був використаний при лікуванні «помешательства» щепленням тифів та малярії.
  5. Його внесок в окрему психіатрію визначається тим, що ним вперше виділені різні захворювання, що є відповідниками психіатрії, простої, параноїдної та депресивно-параноїдної шизофренії з онейроїдними включеннями, парафренія, шизоафективний психоз, а також інволюційні психози.
  6. П.О.Бутківський заклав підвалини судової психіатрії, вказав способи виявлення симуляції, котрі мають значення і в даний час.

Перелік праць, опублікованих за темою дисертації

1. Вопросы судебной психиатрии в первом руководстве по психиатрии «Душевные болезни» (1834) П.О. Бутковского // Судебная и социальная психиатрия 90-х годов. Материалы международной конференции. — Киев—Харьков—Днепропетровск, 1994 г. — Т.1.—С.3—4.
2. К истории учения о белой горячке в первой половине 19-го века в России // Acta psychiatrica, psychologica, psychotherapeutica et ethologica Tavrica. — 1994. — V.1. — N 1—2. P.49.—50.
3. Определение душевного здоровья и болезни в «Душевных болезнях» П.А. Бутковского // На грани нормы и патологии. Материалы областной научно-практической конференции. — Стрелечье, 1994. — С.158—159.
4. Антропологические аспекты в «Душевных болезнях» П.А. Бутковского // Національний конгрес анатомів, гістологів, ембріологів і топографоанатомів України. — 8—10 вересня. — Івано-Франківськ, 1994. — С.200.
5. To the history of humanistic psychiatry // The biology of politics. — Crimea, 1994. — P.21—22/
6. Нозологические воззрения основоположника психиатрии славянских стран П.А.Бутковского // Діагностика та лікування психічних захворювань в Україні. Матеріали міжнародної конференції. Львів, жовтень, 1995. — Київ: Акміс. — 1995. — С.30—31 (соавт. А.Е. Двирский).
7. Засновник української психіатрії П.О. Бутківський і його посібник «Душевні хвороби» // Історія української медицини. Матеріали конференції. — Київ, 1995. — С.15—17 (співавт. А.О. Двірський).
8. Влияние социально-экономических и духовных факторов на оздоровление человеческого общества // Человек и христианское мировоззрение. Альманах. — Симферополь, 1996. — V.1. — С.99—106.

АННОТАЦИЯ

Яновский С.С. Вклад в развитие психиатрии основоположника психиатрии славянских стран П.А.Бутковского. Диссертация является рукописью. Диссертация на соискание ученой степени кандидата медицинских наук по специальности 14.01.16 — психиатрия. Киевский научно-исследовательский институт социальной и судебной психиатрии. Киев, 1996.

Проведен тщательный анализ первого руководства по психиатрии харьковского профессора П.А.Бутковского (1834) «Душевные болезни, изложенные сообразно началам нынешнего учения психиатрии в общем и частном, теоретическом и практическом содержании». Выявлены причины его недоброжелательной критики и «заговора молчания». Показан вклад в развитие общей, частной и судебной психиатрии основоположника психиатрии славянских стран и первого университетского преподавателя П.А.Бутковского, который ввел термин «психиатрия», предложенный Рейдем (1803), в название руководства и широко пользовался им. Он одним из первых отметил роль психологии и физиологии в развитии психиатрии. Им определены нозологические принципы выделения психических болезней, предложена систематика психических заболеваний. В числе первых исследователей П.А.Бутковский описал шизофрению, пресенильные психозы, феномен «философской интоксикации», указал на наличие психопатий и показал влияние особенностей темперамента, соматотипа, алкоголизма и соматических заболеваний на клинические проявления психозов. П.А.Бутковский отстаивал гуманное отношение к психическим больным. Автор описал методы выявления симуляции у обследуемых, которые не утратили практической значимости и в настоящее время.

ANNOTATION

S.S. Yanovsky. P.A.Butkovsky the founder of psychiatry of Slav countries and his contribution into the development of psychiatry. The dissertation is manuscript. The dissertation is for a scientific degree of Candidate of Medical Sciences on the speciality of psychiatry — 14.01.16. Kiev, 1996.

A thorough analysis of the first Handbook on Psychiatry — «Mental diseases» (Kharkov, 1834), stated in compliance with the principles of the present teaching of psychiatry, in the general and in the particular, in theoretical and practical out. The reason of his being subjected to an ill — disposed criticism — «A plot of silence» have been revealed. A contribution of the founder of psychiatry of Slav countries and the first University teacher P.A.Butkovsky into the general, particular and forensic psychiatry has been shown. He introduced in the term — «psychiatry», proposed by Reil (1803), into the name of the handbook and widely used it. He was one of the first to mark the role of psychology and physiology in the development of psychiatry. He defined nosological principles to isolate mental diseases and suggested a systematization of mental diseases. Being among the first researcher, P.A.Butkovsky described schizophrenia, presenile psychoses, a phenomenon of philosophical intoxication, pointed to the presence of psychopathies, had shown the effect of temperament features, somatotype, alcoholism and somatic diseases upon clinical manifestations of psychoses, attracted attention to the methods of revealing a simulation P.A.Butkovsky advocated a humane relation to psychic patient. The author described methods of revealing the simulation in the examined patients, which had not lost, even at present, their practical significance.

Ключові слова:

історія психіатрії, українська психіатрія, психіатр П.О.Бутковський, загальна і окрема психіатрія.

1936 12.21

1936 12.21

ANNOTATIONS

... of the ...

... of the ...

ANNOTATIONS

... of the ...

... of the ...

... of the ...

99850